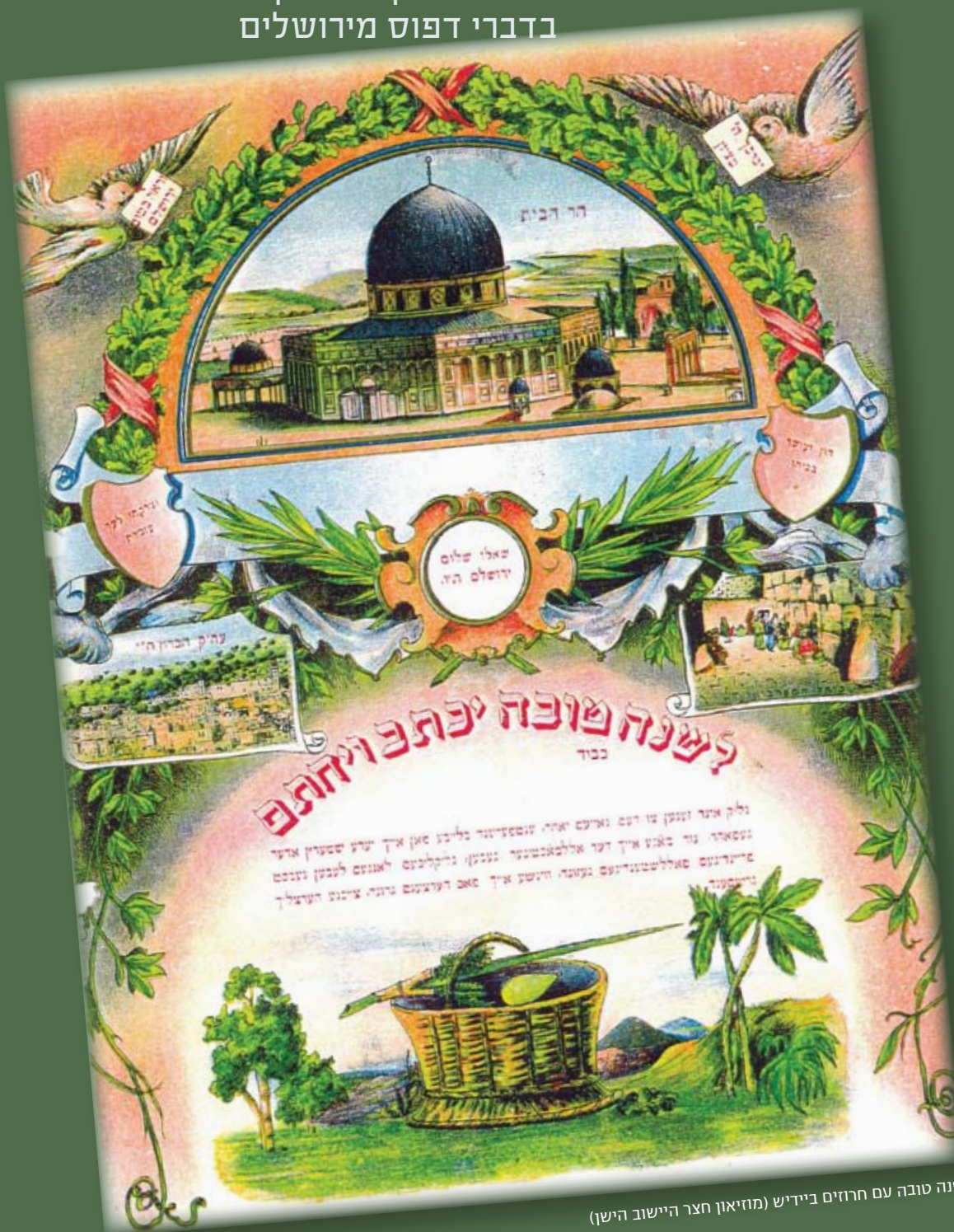

קדוש על גבי לבן

תיאורי המקומות הקדושים
בדברי דפוס מירושלים

ברכה סליי

ברכה סליי היא חוקרת ומדריכה בעיר העתיקה ובירושלים. תעודות הישיבה "תורת חיים" עוררו את עניינה בתיאורים הוויזואליים על-גבי מסמכים השמורים כיום במוזיאונים ובארכיונים.

שנה טובה עם חרחוים ביידיש (מזיאון חצר היישוב הישן)

והמוסדות, שזנקו כולם ל"חותם" רשמי, הודפסו תיאורי המקומות הקדושים על מגוון רחב של דברי דפוס: לוחות "מזרח" ו"שיווית", לוחות זיכרון (שבהם המוטיב המרכזי הוא בית העלמין בהר הזיתים), כתבי "נזר גבאות" לשד"רים, נייר מכתבים, חותמות, כתובות נישואין, ברכות שנה טובה, רוזנות לחג שבועות, קישוטי סוכה, שטרות, וכן גם מזכרות, רקומות על בד וחרוטות על מתכת או עץ. התיאור של הכותל המערבי, למשל, הופיע אפילו על מניות של "אוצר התיישבות היהודים", חברת האם של בנק אפ"ק.

השימוש הנפוץ ביותר בציורים היה בחותמות: בתחתית נייר המכתבים של מוסדות רבים היה ציור סכמתי של הכותל המערבי ומקום המקדש, בתוך מסגרת שבה נרשם שם המוסד. לדוגמה, ב"נזר גבאות" של העדה המערבית משנת תר"ס (1900) מופיעים חותמות הכותל המערבי וקברי מלכי בית דוד בראש התעודה, וציור הכותל ומקום המקדש מופיעים גם בחותם הפרטי של הכולל המערבי ובחותם ועד הכולל. חותם הכותל הופיע מאוחר יותר גם בלוגו של "ועד הרבנים הכללי של ארץ ישראל" בראשות הרב אי"ה קוק, וכן בחותמו האישי. "נזר גבאות" של העדה הספרדית בתקופת המנדט מעוטר במרכזו בחותמות מקום המקדש, קבר רחל אמנו ומלכי בית דוד בצבעי זהב ואדום, כאשר גלופות של שישה מקומות קדושים נוספים (הכותל, מערת המכפלה, יד אבשלום, מגדל דוד, קבר רחל וצפת) מצדדיו.

ואולם היו גם חריגות מן המקובל: בחותם "כולל ווארשה", למשל, בעמוד השער של ספר חשבון מתרנ"ו (1896), מוצגות גלופות של ארבע ערים קדושות מפתיעות במיוחד: "עיה"ק יפו, עיה"ק חיפה, ירחו עיר התמרים ועיר שכם"...

(ראו תמונה). חותמות מסוג זה הופיעו גם בברכות לשנה טובה, שהודפסו בירושלים בעברית, בידיש ובשפות אחרות, כבר משנת תר"ם (1880). "ברכה מציון" כזו, מראשית המאה ה-20, שהופקה בידי "כולל מונקאטש", שימשה גם שטר קבלה וגם לתפילה לפני הדלקת הנרות – "תפילה פאר ליכט בענטשען". כל אלו מייצגים שימוש בציורי המקומות הקדושים בעיקר עבור מוסדות היישוב הישן בעיר, לפי מסורת שמרנית ובדפוס בעל קווים כלליים דומים.

ישן מפני חדש:

מקומות קדושים ישנים וחדשים

אחד הדברים המעידים על תהליכי שינוי והתחדשות ביישוב הישן בירושלים היה שילובם של תיאורים ויזואליים חדשים בדברי הדפוס, בצד התיאורים המוכרים של המקומות הקדושים הישנים והמקובלים.

כך, למשל, כשהחלו להדפיס בירושלים כתובות מצוירות, עוטרו אף הן בציורי מקום המקדש ושאר המקומות המסורתיים, אך בכתובה של עדת הפרושים משנת תרמ"ג (1883) נראה במרכז דווקא ציור מוזהב של בית כנסת

כוחם של תיאורים ויזואליים הוא ביכולתם לבטא ולחזק קשר נפשי של המתבונן בהם למקום מוכר ובעל משמעות. כך, למשל, כבר בימי הביניים מקובל היה לבטא את הזיקה הדתית בין קהילות ישראל בגולה לארץ ישראל באמצעות תיאורי "המקומות הקדושים", שעיתרו קירות בתי כנסת ושולבו בספרי המסעות והמדריכים לעולי הרגל. עוד טרם המצאת הדפוס נעשה שימוש בתיאורים ויזואליים של המקומות הקדושים בין היתר כדי להזכיר ליהודי התפוצות שאחיהם העניים בארץ הקודש שומרים על המקומות הקדושים בעבורם, ושעל יהודי התפוצות לתמוך בהם כלכלית.

עם המצאת הדפוס קושרו ספרים עבריים רבים בציורים דמיוניים של ירושלים ומקום המקדש, ונעשה גם שימוש נרחב בציורים כ"דגלים" של המדפיסים והמחברים, שהיו "לגוו" של ממש: מדפיסים כוהנים סימנו את תוצרתם באיור של ידי כוהן, לויים בכד לנטילת ידי הכוהן וכדומה.

חותמות, מכתבים ומניות: ציורים סטראוטיפיים ראשונים

בשנת 1841 ייסד ישראל בק את הדפוס היהודי הראשון בירושלים. אחד הספרים הראשונים שהדפיס היה "ספר הזוהר", בשנת תר"ד (1844), שבעמוד השער שלו מצויר "מרום מראשון: מקום מקדשינו": במרכז הכותל המערבי, מימינו ומשמאלו מבני הפולחן המוסלמיים, ומאחוריו הר הזיתים וקברי הנביאים. זהו כנראה המראה שעמד מול עיני הצייר בן המאה ה-19. ואולם, מעל לכותל מופיעים עצי ברוש, שכנראה לא היו חלק מן הנוף באותה התקופה. עצים אלו מופיעים בכל חותם וציור סטראוטיפי של הכותל מאז המאה ה-19, ולטענת יצחק איינהורן הם מסמלים את "ארזי הלבנון", המרמזים לבית המקדש שייבנה במקום המסגדים, ואינם מהווים תיאור פיזי ממש. כך הפכו הברושים הללו לסמל מוכר, בדומה לסמליות שבתמרים ("צדיק כתמר יפרח") ובשושנים ("כשושנה בין החוחים"), שהיו אף הם עיטורים נפוצים בדברי דפוס. ציור ראשון זה בירושלים הפך להיות הסמל של המדפיסים הירושלמיים, והודפס גם כ"מזרח", כחותם ועוד.

עד מהרה החלו המדפיסים הירושלמים להדפיס מגוון רחב של דברי דפוס מעוטרים בסמלי המקומות הקדושים, שהפופולריים שבהם היו הכותל המערבי, מקום המקדש, קברי הר הזיתים, קבר שמעון הצדיק, ציון וקברי מלכי בית דוד. בצדם צוירו קבר רחל, מערת המכפלה, צפת, קבר רשב"י, טבריה ועוד. ציורים סטראוטיפיים אלו של המקומות הקדושים דמו למדי אחד למשנהו, אף שציורו בידי אמנים שונים ותוך שימוש בגלופות שונות.

במחצית השנייה של המאה ה-19 גדל מאוד מספרם של המוסדות והגופים שפעלו ביישוב היהודי בירושלים ושזנקו לתרומות, בעיקר מחוץ לארץ. עם ריבוי השד"רים, התיירים

של ארבע ערי הקודש; במרכז ציור צבעוני של זבולון ויששכר (רמז לשותפות שבין שבט זבולון, העוסק במסחר ומפרנס את יששכר העוסק בתורה) וביניהם המבנה החדש של ישיבת תורת חיים, ברחוב הגיא בעיר העתיקה. ציור דומה מודפס ב"תעודת חבר גדול ונכבד" – קבלה לתורמים סכום של מאה דולר ומעלה – שבמרכזו ציור של בניין הישיבה ומעליה פסוק מתאים וכתר תורה. מסביב, כמקובל, שולבו ציורי המקומות הקדושים המוכרים: הכותל, קבר זכריה, הר הבית, ציון, יד אבשלום וקבר רחל. אגב, גם בתוך היכל הישיבה עצמה עוטרה התקרה בציורי המקומות הקדושים, שאחד מהם הוא בניין הישיבה עצמו.

מוסדות רבים נוספים, בהם בית הכנסת הגדול בית יעקב ("החורבה"), הישיבה הגדולה במאה שערים וישיבת חיי עולם, הדפיסו אף הם את תבנית המבנה שלהם בראש נייר המכתבים. עם זאת, חותם ישיבת תורת חיים נותר גם בשלב זה אותו חותם נפוץ, הזהה לזה של כולל שומרי החומות, חברת פועלי צדק, ואחרים: הכותל המערבי במרכז, כיפת הסלע משמאל ומסגד אל-אקצה מימין. גם מוסדות רפואיים הציגו גלופות של המוסד עצמו, ליד או במקום גלופה של מקום קדוש מסורתי: ציור בית החולים משגב לדרך מופיע מול ציור קבר רחל בלוח "יארצייט" מסוף המאה ה-19, וכך גם במכתב התרמה מתקופת המנדט. גלויה מצוירת נוספת, מצרפת את בית חולים משגב לדרך עם מצבת יד אבשלום, ציון, חברון, ירושלים, ושער הכבוד של הקיסר וילהלם בירושלים...

גלויה מדפוס מונזון, ועליה שער הקיסר ובית החולים "משגב לדרך" (באדיבות ירמיהו רימון, חיפה)

תעודה לתורם מאה דולר ומעלה, ישיבת "תורת חיים" (מוזיאון חצר היישוב הישן)

"החורבה", ומתחתיו כיתוב: "ביה"כ המפואר בית יעקב בחורבת רבי יהודא החסיד ז"ל בירושלים". כתובות דומות של עדת החסידים עוטרו בציור בית הכנסת החסידי "תפארת ישראל". ציורים אלו של שני בתי הכנסת, המופיעים גם בלוחות "מזרח", מעידים על החשיבות שייחסו תושבי ירושלים לבניית בתי הכנסת החדשים בעיר העתיקה. תהליך דומה, של חדירת המבנים החדשים, התרחש גם בסוגים אחרים של תעודות: אחת המפורסמות שבהן היא "שטר צאן ברזל" – מניה בבניין מבנה חדש לישיבת תורת חיים – שנמכרה משנת 1905 ועד סמוך למלחמת העולם הראשונה. בארבע פינות השטר מוצגים ציורים צבעוניים

ציור ישיבת "תורת חיים" על תקרתה ברחוב הגיא בעיר העתיקה (צילום: אהרון ביר)

התנ"ך המלווים את התמונה מנבאים על קיבוץ הגלויות ופריחת הארץ, והנוף מבשר את הגאולה הקרבה ובאה, כדברי התלמוד (סנהדרין, צח): ואמר רבי אבא אין לך קץ מגולה מזה שנאמר "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא" (יחזקאל לו, ח). בדיקת החומר המודפס בירושלים מאז נוסד בה בית הדפוס הראשון ועד להקמת המדינה, מעשירה את הבנתנו על התהליכים והשינויים בנוף בירושלים ובארץ ישראל כולה, ועל אופי הקשר שבין היישוב בארץ ישראל לבין יהודי חו"ל, והיחס לירושלים כולה. אם בתחילה הודגש המסר שערכו של היישוב בארץ ישראל נובע מן הזיקה והשמירה על המקומות הקדושים, הרי שבהמשך חודרים גם המבנים החדשים והיישובים המתחדשים בערים כמו יפו ושכם, ומשתלבים ומתקדשים עם הישן. היישוב הירושלמי היה בין החלוצים בפיתוח כלי פרסומי ושיווקי זה, וניצל אותו ביעילות באמצעות הוספת "מקומות קדושים חדשים" ללקסיקון הציורים המקובלים: ישיבות, מוסדות רפואיים, בתים ושכונות. אלא שהישן לא הושלך הצדה מפני החדש, כי אם הוצמד אליו, לעתים במקום המרכזי ולעתים בצדו. שימת הדגש על אלמנטים חדשים שנתפסו כמבשרי גאולה, אף היא משמעותית מאוד: בשל תפיסתם המשיחית של רבים מבני היישוב הישן – ביניהם תלמידי הגר"א – שראו את מעשיהם כקירוב הגאולה, הבלטת ציור "החורבה" (או מוסד חדש אחר) במרכז דבר דפוס, במקום או ליד המקומות הקדושים המסורתיים, נשאה עמה אף היא בשרות גאולה של ממש.

ב"קטלוג" חותמות של דפוס גולדברג הירושלמי, הוצעו נוסף לחותמות הסטנדרטיות גם חותמות מודרניות המשלבות מראות כמגדל דוד, באר שבע, ראשון לציון, הישיבה הגדולה במאה שערים וישיבת תורת חיים הכללית. את העמדת החדש אל מול הישן ולצדו, בייחוד לצורכי גיוס כספים, אימצו גם בוני השכונות והמוסדות בעיר החדשה. וכך, שטר גורל בשווי 20 פרנק הונפק כדי לכסות את הוצאות "בית הכנסת האורחים ובית הכנסת זהרי החמה" ("בית שעוני השמש" ברחוב יפו) בשנת תרס"ח (1908), כשבמרכז מוצג המבנה המרשים וארבע ערי הקודש מעטרות את ארבע פינותיו. הטקסט המלווה את הציור מדגיש שירושלים היא "עיר קדשנו ותפארתנו", והמסר הברור הוא כי מי שרוכש את השטר מעלה את קרנה של ירושלים כולה, ולא רק של המוסד עצמו. בשטר מניה לרכישת חלקה בשכונת בתי זיבנברג, בסמוך לקבר שמעון הצדיק, הודפס במרכז השטר ציור של הבתים החדשים, כשמעליו הכותל, ציון וקברי מלכי בית דוד, ותחתיו – באופן טבעי לשכונה זו – קבר רחל ומערת שמעון הצדיק. בשני ציורים אלו בולט מאוד ציון הקבר הבודד שמסביבו אדמות ריקות, הכאילו-קוראות לתורמים: "בנו פה שכונה יהודית!". סמל חדש נוסף שאימץ היישוב הירושלמי, בהשפעת אמני "בצלאל", הוא "מגדל דוד", שהוא סמל הקשור לדוד המלך ולירושלים, אך אינו מקום קדוש מסורתי. ייתכן שתערוכות האמנות שנערכו במגדל דוד בתקופת המנדט מטעם חברת "למען ירושלים" הבריטית, השפיעו אף הן על בחירת מגדל דוד כסמל לתרבות החדשה המתפתחת.

- לעיון נוסף:
1. נ' בהרזוי, ציון וירושלים ברוח ובחומר, תל אביב תשנ"ד.
 2. ש' ברמץ, מליטוגרפיה לאופסט: דפוס א. ל. מנזון 1892-1992, ירושלים תשס"ט.
 3. ז' וילנאי, "ציורי ירושלים ומקומותיה הקדושים", ארץ ישראל, ו, ירושלים תשכ"א, עמ' 149-161.
 4. א' יערי, "ציורי ירושלים ומקום המקדש בקישוט ספרים", קרית ספר, ט"ו (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 377-382.
 5. י' פישר (עורך), אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה ה-19, ירושלים תשל"ט.
 6. ר' צרפתי (עורכת), מנחה שלוחה: תיאורי מקומות קדושים בידי אומנים יהודים, ירושלים תשנ"ו.

על סף הגאולה

מסר נוסף בהצמדת הנופים העתיקים לנופים החדשים היה הציפייה המשיחית לגאולת עם ישראל. דוגמה לכך היא ברכת שנה טובה מצוירת וצבעונית מדפוס מנזון, עם ברכה ביידיש, המציגה את המקומות הקדושים כשתחתם ציור נוף ארץ-ישראלי: הרים, עמק, עצי פרי, ובמרכז סל עם ארבעת המינים תוצרת הארץ (ראו עמ' 8). גם במקרה זה המסר ברור: התגשמות החלום היהודי – אולי אף הצינוני? – לחזור לנופי ארץ הקודש מתרחשת כאן ועכשיו, ומסומלת ביבול המבורך של ארבעת המינים, המסמלים את החזון הנבואי לברכות רוחניות וגשמיות בארץ ישראל. פן אחר של הנוף הארץ-ישראלי המתחדש משתקף בברכת שנה טובה מצוירת וצבעונית מדפוס אחווה בירושלים, ככל הנראה מתקופת מלחמת העולם השנייה. בחלקה העליון של הברכה מצוירים בציור סטנדרטי למדי סמלי שנים עשר השבטים, ציון, קבר רחל והכותל המערבי; אך בחלק התחתון מצוירים נמל תל אביב עם ספינה ומעפילים, חלוצים בשדה, מבנים חדשים, והמלאך (אליהו הנביא?) השולח את יהודי הגולה לארץ ישראל. הציטוטים מן

שנה טובה "חלוצית", דפוס אחווה (מוזיאון חצר היישוב הישן)